El foc secret de Sant Joan

Autor: Jordi Bilbeny
Data de publicació: 22-06-2020

Encara que avui dia s'hagin descrit les fogueres com el símbol de la renovació de la vida moderna en la crema dels mobles vells i d'altres andròmines, el cert és que antigament hi havia relació entre aquestes fogueres i els cultes xamànics d'iniciació. Article d'En Jordi Bilbeny.

Sense cap mena de dubte, la festa popular més important de Catalunya és la de Sant Joan. L'Amades, en parlar de la vetlla d'aquesta diada, ens diu que "avui és el dia de l'any més intens de costums i sobretot de creences, totes relacionades amb el sentit de meravella que volta la figura dels sant Precursor". Evidentment, la seva revetlla constitueix la manifestació més precisa i exacta del poder del foc. Fogueres, àpats, balls, alcohol, estupefaents de tota mena, amors i un bany a la matinada són la pervivència intacta, i amb idèntics elements rituals, de l'antic culte precristià del Sol i de la renovació de la natura. Per això mateix, s'entén que el cristianisme emergent, reunit al Concili de Constantinoble, l'any 680, decidís combatre enèrgicament les fogueres i condemnar amb duresa llur encesa, per tal com les veia l'eix vertebrador d'un culte que calia suprimir. I encara que avui dia aquesta festa estigui integrada dins la mentalitat cristiana i sembli connectada a Sant Joan Baptista; encara que se'ns hagin descrit les fogueres com el símbol de la renovació de la vida moderna, en la crema dels mobles vells i d'altres andròmines, i encara que la majoria de revetlles tinguin un aire marcadament urbà, lluny de tot misticisme religiós, el cert és que la diada té unes connotacions molt diferents.

La foguera i el trànsit místic

És En Claude Gaignebet, al seu llibre El Carnaval, qui ens fa veure la relació que hi ha entre aquestes fogueres i els antics cultes xamànics d'iniciació. Per ell, "la pira es construïa primitivament en forma de cabana, amb les restes del cànem, i cobria una fossa cavada a terra. Es coneixen aquests antres subterranis, quasi sempre en forma d'ampolla. A sota, hi havia un tamboret per seure-hi. Un cop que els leprosos o els membres de les confraries iniciàtiques de Carnaval hi davallaven, el foc cremava al seu damunt. Els vapors de cànem a què se sotmetien els feien viatjar al més enllà".

Aquest era un costum també practicat a Catalunya, car a Falset la foguera rebia el nom de "barraca" i en alguns indrets d'Alemanya li donaven alhora una forma com de cabana i tant la designaven per "barraca" com per "castell". Per l'Amades, "les encenien precisament als cims alterosos de les muntanyes, i posaven dins de la barraca una creu o un ninot que volia simbolitzar l'esperit del mal", o més aviat -com hem vist- l'esperit d'un antic heroi precristià.

Sembla fora de tot dubte, doncs, que els focs tenien per ells mateixos una profunda significació religiosa i que, mercès al cànem o qualsevol altra planta, l'home tenia una experiència mística, transcendental. No hi fa res que En Gaignebet ens parli del Carnaval i no pas de Sant Joan, perquè, d'una banda, el que compta és la funció ritual de les fogueres; i d'una altra perquè Sant Joan, Corpus, Setmana Santa i el Carnaval són les restes escampades d'una mateixa festivitat anterior.

Això és fàcil d'entendre si ens adonem que a força indrets de França el personatge central del Carnaval es diu "Jan", i que a la Baixa Bretanya, segons ens explica En Jean Markale a La Tradition celtique en Bretagne armoricaine, hi ha un heroi popular, anomenat "Yann", que al final de complicades aventures, és condemnat pel rei de Bretanya a ser cremat a la foguera. El seu pare natural, un màgic que ha assumit la forma de cavall, li ensenya el que ha de fer per salvar-se. "L'únic que hauràs de fer és anar a veure el rei i dir-li que vols fer-te un nínxol a la pira. Li demanaràs també temps per resar les teves oracions. Emporta't un tamboret per seure quan hagis entrat a la pira". Tot seguit Yann s'ha d'untar el cos amb el contingut d'una ampolla i amarar-se'n la camisa. Així ho fa. S'encén el foc i tothom lamenta la mort del jove. "Fou llavors quan Yann va saltar del mig de les brases, tremolant de fred per tot el cos", mentre els presents s'adonen que és "molt més bell del que era abans". Per En Markale, "es tracta purament i simplement de la descripció, mitjançant una anècdota meravellosa integrada en un esquema narratiu, d'un ritual de regeneració: l'heroi surt de la prova, més bell que abans". O sigui ressucitat espiritualment. El fet que el pare de Yann sigui un màgic amb la forma de cavall ens situa de ple, alhora, en l'àmbit del Carnaval basc, on Zamalzaín és també un xaman, mig home mig cavall, que amb la seva dansa obre el camí del coneixement i la sacralitat. I ens du a la memòria els balls de cavallets que, com a la Patum de Berga, s'escampen o s'havien escampat per totes les nostres festivitats religioses.

Tots els noms de Sant Joan

El fet que la personificació del Carnaval rebi el nom de Jan, o que un heroi de la Baixa Bretanya, relacionat directament amb les fogueres, es digui també Yann, no ens ha de deixar pas indiferents. En Gaignebet, en parlar-nos d'aquest heroi anomenat Joan, que en moltes llegendes franceses se'n va a casa del diable, ens assegurava que "ja hem precisat la importància que revesteix als nostres ulls el nom de l'heroi. No deixa de tenir la seva importància que a tota Europa, des de Ianic a Hans o Ivan, aquest nom s'imposi a tots els contes". Conformement, a Catalunya, una gran part dels herois màgics i dels gegants llegendaris es diuen Joan: En Joan de l'Ós, el Pare Janàs, En Joanot, En Joan Gep, En Joan Cinc Sous, En Joanet del Sol al front, En Joan Savi, el nen Joan que tenia un gep darrera i un gep davant, Nostramo Joan i, encara, entre d'altres, un bon reguitzell de rondalles on, tot i ser un "Joan" l'heroi central, aquest nom no s'ha conservat en el títol del relat. Ara bé, com que molts d'aquests personatges són fàcilment identificables amb trets, actituds i funcions d'antigues divinitats o xamans, és d'òbvia conclusió que el nom "Joan" ha de tenir, consegüentment, una clara significació religiosa.

Per En Joan Grau, "al Camp de Tarragona s'anomenen jans els estrangers de parla incompresa o de religió no cristiana. Jan o Joan també és símbol de bruixot. Un Jan equival a una persona que professa una religió no catòlica i, més llunyanament, qui practica un culte religiós desafectat del cristianisme, que també pot ser màgia, la nigromància o la bruixeria". És també En Grau qui ens innova que a Mallorca un "Janot" equival a "un bruixot o màgic que practica la nigromància" i que "Na Jana" era, a Palma, la reina de totes les bruixes de l'illa. I que, "tot i que sempre ha estat considerada una bruixa, participa bastant del concepte de fada". Així mateix, finalment, les xanas d'Astúries o les anjanas de la muntanya de Santander són, per En Caro Baroja, "éssers que entren de ple en el camp de la Mitologia".

La raó d'aquesta identitat cal cercar-la en el vell europeu, o sigui en la llengua anterior a les invasions cèltiques, l'últim reducte de la qual és identificable amb l'euskera. A través de l'euskera, doncs, podem dir que Joan, Jan, Yann, Ion, Sean o John vénen a dir "Senyor", en tot tractament jeràrquico-religiós, perquè aquest és el significat que té el nom basc actual "Jaun". Això és fàcil de veure si sabem que la idea de "Déu", en euskara, es tradueix pels mots "Jainko" o "Jaungoiko", que literalment significa "Senyor de dalt", i si sabem que en alguns llocs d'Euskadi anomenaven a Déu "Ianicot", que seria com dir-li "Joanet". Per afinar-ho més, en alguns processos inquisitorials realitzats al País Basc al segle XVII, les processades invoquen Déu dient-li "Joan Goiko". Amb la qual cosa la identificació del "joan" basc amb el "joan" català es fa irrevocable.

El significat religiós del terme èuskar "Jaun" el tornem a trobar, segons l'Hiztegia Bi Mila, un diccionari basc-espanyol/espanyol-basc, aplicat "a totes les persones per indicar respecte, però és d'ús quasi obligat per als sacerdots". Tanmateix, com que rei i sacerdot complien una mateixa funció a les societats primitives, tenim que Yeun —una variant de "Jaun"— vol dir "cacic, persona que en determinats pobles o regions exerceix excessiva influència política", d'acord

amb el que ens reporta Resurrección María de Azkue al seu Diccionario Vasco-Español-Francés. I que, així mateix, el mitològic "Senyor dels Boscos" basc s'anomena "Basojaun" i té unes connexions ineludibles tant amb els gegants, com amb el seu suplantador cristià més immediat: Sant Joan.

Sant Joan i els boscos sagrats

Les connexions de Sant Joan amb el bosc i la natura són múltiples i molt diversificades. Així, pel Penedès, creien que Sant Joan, al bell punt de la mitja nit, beneeix tot el món i que, a partir d'aquella hora, les aigües, les herbes, els fruits en general, i tot el que s'estén per damunt de la terra cobra gràcia i virtut.

És també un costum molt estès, no només a casa nostra, sinó també arreu d'Europa, sortir aquesta nit al bosc a collir herbes remeieres de tota mena, ja sia per fer conjurs, conèixer l'esdevenidor, guarir mals, prevenir-ne d'altres i espantar els mals esperits. Així mateix, aquesta era la nit propícia per alliberar-se d'un mal mitjançant el poder d'un arbre. Sempre, segons recull l'Amades, "la gent del Baix Llobregat pujaven al turó d'en Cartó i fregaven les parts del cos o els òrgans malalts i adolorits a la soca del pi gegant que coronava aquell puig, creguda que així traspassaven a l'arbre el mal que els afligia". També és pràctica europea general la de guarir la trencadura dels infants fent-los passar per dins de la soca d'un roure esberlat, just en el moment que sonen les dotze batallades i mentre dura aquest interval de temps.

El jovent de Gil d'Àneu, carregat amb una falla al coll, corria pels boscos en profusa ziga-zaga. Per l'Amades, "aquella llarga serp de foc, bellugant-se i recargolant-se per entre la foscor de la nit, ara amagant-se sota l'espessor de l'arbreda, ara ressortint arborada i guspirejant per tornar-se a amagar, ofereix una visió veritablement immensa i dantesca".

La relació entre Sant Joan i una divinitat dels boscos precristiana, que a la vegada seria protector dels conreus i del bestiar, la trobo encara apuntada a Altea, on Sant Joan és el patró dels pagesos; o al Ripollès, perquè tant els pastors, com els ramaders i els carnissers eren els qui encenien les fogueres, interessats en la salut i prosperitat del bestiar. Així mateix, per l'alta Ribagorça creien que si aquesta nit no encenien els focs es perdrien totes les collites.

Per l'Amades, "hi ha també qui diu que el sant es passeja, en un moment de llamp, per tot el món, com un raig de sol que ho il·luminés tot en un instant, i que a la seva vista, tot creix, reviu i cobra gràcia". Segons aquesta descripció, tindríem una divinitat que desenvolupa unes funcions més pròpies de Crist que no pas del Baptista. Que Sant Joan era tingut per una divinitat ens ho exemplifica novament el fet que, a Sant Feliu de Codines, en aquesta diada, anessin a cercar branquetes de pi que formessin cinc branquillons, els quals tallaven i escurçaven a la mida dels cinc dits, de manera que semblava una mà oberta i estesa. Hom les qualificava de "mà de Déu". Se'ls donava un caràcter amulètic i es penjaven a les portes de les cases perquè cridessin la sort.

Els rastres d'aquesta divinitat encara es poden resseguir, si bé molt fragmentàriament arreu de la geografia catalana. A Collbató feien creure als infants que aquesta nit, de les coves de Salnitre de la muntanya de Montserrat, en surt el Marmajor, personatge de la por, mena de papu que s'emporta els infants per menjar-se'ls. A la Ribera de l'Ebre, aquest personatge era conegut per la feram, un subjecte fantàstic que rondava darrera de les dones, els estirava les faldilles i els deia paraulotes deshonestes. Per la Jonquera, el Voló, el Pertús i Cantallops, creien que aquesta nit i la de Nadal sortia, la mala bèstia, animalot terrible i ferotge, de forma variable. Tenint en compte aquestes dades, no costa gaire de veure que darrera aquest monstre santjoanenc hi ha una divinitat que desenvoluparia aspectes d'ogre en el Marmajor, de dimoni o faune en la feram i d'home salvatge en la mala bèstia, i que té en el "Basajaun" de la mitologia basca un element vertebrador prou clar.

Sant Joan i el Senyor del Bosc d'Euskalerria

D'acord amb alguns relats populars bascos, Basajaun apareix com a primer agricultor, com a primer ferrer i com a primer moliner. Per En José Miguel de Barandiarán, a la seva Mitología Vasca, "Basajaun, senyor de la selva, és el geni que habita en el més pregon dels boscos o en coves situades en llocs prominents. Té un cos alt, de forma humana, cobert de pèl. Du una llarga cabellera que li cau per davant fins als genolls i li cobreix el rostre, el pit i el ventre. És el geni protector dels ramats. De vegades és representat com un ésser terrorífic, de caràcter maligne, dotat d'una força colossal i d'una agilitat extraordinària". I afegeix que "el «Basojaun», amb el cos vellós, la gran barba, la força extraordinària i els caràcters animals en l'aspecte físic i en l'espiritual, no hi ha cap mena de dubte que a l'antigor fou una divinitat".

Com el Marmajor de Collbató, Basajaun també viu en profundes cavernes. I té els trets d'animalot terrible i ferotge atribuïts a la mala fera de la Jonquera, el Voló, el Pertús i Cantallops. L'aspecte més sexual de Basajaun, el que a Catalunya es relacionaria amb la feram de la Ribera d'Ebre, caldria intuir-lo a partir de la seva identificació amb l'antiquíssim déu romà Faune, atès que, com la divinitat èuskara, aquest també era protector de ramats i pastors i era considerat un geni selvàtic i camperol. Ara bé, Faune és reconegut pels mitòlegs en el déu arcadi Pan, el qual està dotat d'una activitat sexual considerable, raó per la qual ens ve sempre descrit perseguint les nimfes. Tant Faune com Pan tenen una doble naturalesa: són déus banyuts, meitat home, meitat boc, i sovint amb unglots de boc, idèntics a la naturalesa amb què s'ha vingut descrivint sempre el dimoni que participava a les juntes de bruixes a l'Europa de l'època Moderna. Si ens adonàvem que la Nit de Sant Joan era la nit per excel·lència dels akelarres, i que segons exposa l'Amades "en el calendari de l'infern, compost i ordenat pel dimoni, avui s'escau la festa principal, equivalent al nostre Nadal", acabarem d'estrènyer la relació entre el dimoni —com a antiga divinitat precristiana—, Basajaun i Sant Joan.

En Joan Garí i En Joan de l'Ós

En molts indrets de Mallorca, era característic que a la revetlla d'aquesta nit aparegués un personatge que figurava ser Sant Joan, qualificat Sant Joan Pelós, perquè antigament anava cobert amb una pell de moltó, sense esquilar i amb tota la llana, que tenia la missió de ballar sense parar. L'atribut de "pelós" ens l'aproxima moltíssim al déu pelut i grenyut precristià. Però l'hi acaben d'identificar algunes cançons infantils, pròpies de la vetlla d'avui. Una d'elles diu: "Sant Joan llanut,/ carregat de banyes,/ amb unes castanyes i un peu pelut". Amb la qual cosa tindríem, altra vegada, que entre Sant Joan i el dimoni només hi hauria un malentès.

Les transformacions d'aquest déu boscà, semblant als bocs en certes tradicions, però a un ós o a un ésser salvatge indefinit en d'altres, i sempre reconeixible pel nom de "Joan", ens fan veure la seva imatge fossilitzada en dos herois bàsics del món llegendari català: En Joan Garí i En Joan de l'Ós.

És En Barandiarán qui ens innova que el marit de la gran deessa basca, Mari, és Maiu, reconegut també com a déu dels boscos. Com a tal, doncs, vindria a ser una interpretació diferent del Basajaun. De la unió d'aquest Maiu-Basajaun amb una princesa de Mundaka, que té totes les característiques de Mari, en naixeria el primer senyor de Bizkaia. Però si els primers senyors de Bizkaia estan emparentats amb Mari (que és la divinitat de les coves) i Maiu (que és el déu dels boscos), els primers comtes de Barcelona també tenen una relació llegendària amb les coves de Montserrat i les seves divinitats, aquest és el cas de la filla del Pilós comte Guifré, Riquilda, i fra Joan Garí.

Segons l'Amades, En Joan Garí, viu en una cova, en un paratge abrupte i escabrós, i talment Basajaun té el cos "cobert de pèls llargs que li feien com de vestit i el feien semblar un ós". Com d'altres personatges europeus que representen l'encarnació de l'esperit de la Natura, En Joan Garí, "de totes les seves passes en naixia una flor blanca i intensament perfumada de puresa i de bondat. Així que sentia set, d'arreu brollava una font; quan sentia necessitat de menjar, els arbres de la vora del camí abaixaven llurs branques i li posaven llurs fruits arran de boca i, fos el moment que fos, totes les fruites eren madures, sucoses i dolces i ben assaonades per satisfer-li la gana". En Joan Garí és l'antic déu de la fecunditat, i per això mateix "vivia a Montserrat abans de la descoberta de la Mare de Déu", tenia el Diable "per mestre i rector" i, per això mateix, com ho feien les antigues divinitats clàssiques i els dimonis, deixa la seva empremta damunt d'una roca: prop de Collbató existeix l'indret on hi ha la Petjada de fra Garí.

Tampoc no és gens casual que fra Garí tingui l'aparença mig d'home i mig d'ós, perquè En Joan de l'Ós, potser l'heroi llegendari més conegut a Catalunya, també és fill d'una dona i un ós. Mig persona mig animal, En Joan de l'Ós es fa invencible, mercès a la força màgica que li proporciona "una barra de ferro que pesa set quintars". També viu en una cova i venç el dimoni, amb l'ajut de quatre gegants, al fons de tot d'un pou. Els fets de l'heroi, per En Jan Grau, "són gestes pròpies de divinitat o de sacerdot posseïdor de poders meravellosos. La història de Joan de l'Ós era considerada certa a molts indrets de muntanya de Catalunya. Fins i tot la gent arribava a mostrar coves on creia que hi havia nascut".

La mateixa llegenda existeix narrada amb petites variants, però mantenint el nom de l'heroi, a Euskadi. Allà, tal com la recull l'Azkue, a l'Euskalerriaren Yakintza, En Joan de l'Ós és "Juan Artz". O sigui "Joan Ós". I té, com l'heroi català, tots els trets característics d'un antic xaman precristià.

Jordi Bilbeny